

मुद्रा व मुद्रेचे मूल्य

मुद्रा व मुद्रेचे कार्ये

Money and Functions of Money

प्रस्तावना (Introduction)

मुद्रेचा शोध हा मानवी संस्कृतीच्या विकासातील एक महत्वाचा व मुलभूत शोध म्हटला पाहिजे. या शोधामुळे अनेक दालने खुली होवून त्यामुळे मानव त्याआधारे आपली प्रगती करून घेत आहे. कोणताही व्यक्ती स्वतः निर्माण करू शकत नाही आपल्याला हव्या असलेल्या वस्तू दुसऱ्याकडून मिळवितांना त्याऐवजी आपल्या जवळील वस्तू देण्याचा प्रघात हळूहळू पडला. ही वस्तू विनिमयाची (Barter) ही सुरुवात होय. ज्या वस्तूचे स्वतःला अधिक कार्यक्षमतेने उत्पादन करता येते त्या वस्तूचे स्वतःच्या आवश्यकतेपेक्षा अधिक उत्पादन त्यांच्याकडून स्वतःला लागणाऱ्या निरनिराळ्या वस्तू मिळवायच्या अशी वस्तू विनिमयाची पद्धती होती. मानवी उपभोग मर्यादीत वस्तूंचा व मर्यादीत क्षेत्रात असेपर्यंत ही वस्तूविनिमयाची पद्धत उपयुक्त ठरली. परंतू पुढे आर्थिक व्यवहार वाढू लागले. क्षेत्र व्यापक होवू लागले. वस्तूंच्याही संख्येत वाढ झाली. व्यापक क्षेत्रात विविध वस्तूंची देवाणघेवाण करतांना ही पद्धती अडचणीची होवू लागली.

विनिमय दर निश्चित होण्यातील अडचण, मुल्य हस्तांतरणाची अडचण, वस्तू विनिमयच्या पद्धतीत, मुल्यमापनाची अडचण, संपत्ती संचयाची अडचण, अविभाज्य वस्तूंच्या विनिमयातील अडचण, कर्ज व्यवहारात अडचण, अडचणी निर्माण झाल्या. या अडचणी दूर करण्याच्या उद्देशाने सर्वमान्य वस्तूचा शोध घेतला. अशा सर्वमान्य वस्तूला पैसा (Money) हे नाव देण्यात आले.

प्रो. क्राउथर यांच्या मते, “ज्ञानाच्या प्रत्येक शाखेत एक महत्वपूर्ण शोध असतो जसे यंत्रशास्त्रांमध्ये चाक, विज्ञानामध्ये अग्नी, राज्यशास्त्रामध्ये—मत,

त्याचप्रमाणे अर्थशास्त्रामध्ये मुद्रा हा एक मुलभूत शोध आहे आणि ह्या शोधावरच शास्त्राचा विकास अवलंबून असतो.” आज जो काही मानवाचा विकास झालेला आहे तो केवळ मुद्रेमुळेच शक्य झाला आहे हे नाकारता येणार नाही. आज जी आपल्याला विविध प्रकारची सुखे उपभोगाला मिळत आहेत ही सर्व सुखे मुद्रेच्या अविष्कारामुळे प्राप्त करणे शक्य झाले आहे. कोणत्याही व्यक्तीला समाजाला किंवा राष्ट्राला आपला विकास करण्यासाठी पैसा अत्यावश्यक झाला आहे. मानवाला आपल्या गरजा भागविण्यासाठी पैसा आवश्यक आहे. तसेच मनुष्याला समाजामध्ये मिळणारा मान किर्ती हे देखील पैशावरच अवलंबून आहे. आज सर्वच क्षेत्रात पैशाचे महत्व अनन्यसाधारण वाढले आहे.

मुद्रेचा अर्थ (Meaning of Money)

मुद्रेचा शोध वस्तूविनिमयातील अडचणींचे निराकरण करण्याच्या प्रयत्नातून लागलेला आहे. मुद्रेच्या शोधामुळे विविध अडचणी दूर झाल्या. एका विशिष्ट वस्तूच्या आधारे विविध वस्तूंमधील विनिमय निश्चित झाला. सुरुवातीला मुद्रेचा उपयोग हिशेबाची मात्रा किंवा सामान्य मुल्यमापक या स्वरूपात केला जावू लागला. वस्तूविनिमय असल्याने एखाद्या आदर्श वस्तूद्वारे हिशेबाची मात्रा, विनिमयाचे माध्यम, मुल्यसंचय ही कार्ये करवून घेतली जावू लागली हाच मुद्रेचा प्रारंभ होय. मुद्रेची कार्ये पार पाडणारे साधन मानवाला आवश्यक होते, त्या अनुषंगाने मानवाने प्रयत्न केले. व आजच्या आधुनिक स्वरूपातील ‘मुद्रा’ शोधून काढली. थोडक्यात, जी वस्तू विनिमयाचे माध्यम म्हणून सर्वसाधारणपणे स्विकारले जाते आणि त्याच बरोबर जी मुल्यमापनाचे व मुल्यसंचयाचे कार्य करते, तिला पैसा असे म्हणतात.

पुर्वीच्या काळी राजाकडून एखाद्या व्यक्तीस प्रातिनिधिक स्वरूपाचे जे खुणेचे चिन्ह दिले जात होते त्याचा उल्लेख राजमुद्रा असा केला जात असे.

वर्तमानकाळातही कोणत्याही देशातील शासनातर्फे अधिकृतरित्या प्रचारात आणल्या जाणा-या ज्या संकेत चिन्हांद्वारे सर्व देण्याघेण्याचे व्यवहार पार पाडले जातात त्यास मुद्रा असे म्हटले जाते.

मुद्रेची व्याख्या ;कमपिदंजपवद वि डवदमलद्ध

मुद्रेच्या व्याख्येविषयी विचार करतांना आपल्याला अर्थशास्त्रामध्ये एकवाक्यता दिसून येत नाही. प्रत्येक अर्थशास्त्रज्ञांनी आपआपल्या दृष्टिने मुद्रेची व्याख्या देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. सामान्यपणे ह्या व्याख्या दोन गटात विभागल्या जातात.

अ. व्याप्तीवर आधारीत (ON SCOPE)

ब. स्वरूपावर आधारीत (On Nature)

अ. व्याप्तीवर आधारीत व्याख्यांचे विभाजन तीन प्रकारामध्ये करता येते —

1- व्यापक व्याख्या (Discriptive) &

हेलफरिक यांनी मुद्रेची व्यापक अशी व्याख्या दिली आहे. त्यांच्या मते, मुद्रेच्या संकल्पनेचा संबंध त्या सर्व वस्तू आणि सेवांशी आहे की ज्या एका विशिष्ट अर्थव्यवस्थेत आर्थिक व्यक्तींमध्ये आर्थिक सहकार्य प्रस्थापित करतात परिणामी मुल्य हस्तांतरण सुलभ होते.”

२. मध्यम मार्गी व्याख्या (Middale way) —

प्रा. एली यांच्या मते, “मुद्रा ही अशी कोणतीही वस्तू असून जी विनिमय माध्यमाच्या स्वरूपात स्वतंत्रपणे हस्तांतरित करता येते आणि सामान्य स्वरूपात कजाच्या अंतिम परतफेडीसाठी स्विकाले जाते.

(Money anything that passes freely from hand as a medium of Exchange and is generally received in final discharge of debits.” -

Prof. Alley

३. संकूचित व्याख्या — (Contraction)

गुस्ताव कॅसेल यांच्या मते, “मुद्रा अशी वस्तू आहे जी इतर वस्तूंच्या मुल्यमापनासाठी सामान्य मापनाचे कार्य करते. मुद्रेचे मुख्य आणि मौलीक कार्य म्हणजे अशा मापनाचा आधार होय. की ज्याद्वारे विनिमय योग्य वस्तूंचे मुल्य निर्धारण करता येते.”

ब – स्वरूपावर आधारीत व्याख्यांचेही विभाजन तीन प्रकारांमध्ये करता येते –

(Discriptive on Functional)

१. वर्णनात्मक किंवा कार्यात्मक व्याख्या –

क्लाउथर यांच्या मते, मुद्रा म्हणजे विनिमय माध्यम म्हणून सामान्यपणे स्विकारण्यायोग्य आणि त्याचवेळी मुल्यमापन आणि मुल्यसंचयाचे काये करणारी वस्तू होय.

(“Money as anything that in generally acceptable as a means of exchange and of thr same time acts as a measures and store of value”)

हाटले विदर्स यांच्या मते, “मुद्रेची कार्ये करणारी वस्तू म्हणजे मुद्रा होय. ”

(“Money in what Money does”” & Hantely wothes)

प्रा. जी. एन. हाम यांच्या मते, ‘मुद्रा शब्दाचा उपयोग विनिमय माध्यम आणि मुल्यमापन ही दोन्ही कार्ये निर्देशित करण्यासाठी केला जातो.’”

(“The Word ‘Money’ has been used as to designate the medium of exchange as well as the standard of value” – G. N. Halm)

२. सामान्य स्विकृतीवर आधारीत व्याख्या ;ळमदतंस ।बबमचजंइपयपजलद्ध.

सेलिगमन यांच्या मते, मुद्रा म्हणजे सामान्य स्विकार्यता असणारी वस्तू होय.’”

(Money as a thing that possesses general acceptability “ – E.R. A. Seliggman)

मार्शल यांच्या मते, “मुद्रेमध्ये अशा सर्व वस्तूंचा समावेश होतो की, ज्यांच्या वस्तू व सेवांची खरेदी करण्यासाठी आणि खर्च करण्यासाठी खात्रीपूर्वक किंवा विशेष चौकशी न करता उपयोग केला जातो.

(“Money Includes all those things which are (at any given time or place) generally current without don't on special enquiry as a means of purchasing commodities on service and of defaming expenses” – Prof. Marshall

कोल यांच्या मते, “मुद्रेमध्ये क्रयशक्ती असते की, ज्याद्वारे काही वस्तूंची खरेदी करता येते. (Money in Purchasing Power something which buys things “ – G. D. H. Cole

३. वैधानिक व्याख्या (legal)

प्रो. नॅप यांच्या मते, “कायद्याने मुद्रा म्हणून जाहीर केलेली वस्तू म्हणजे मुद्रा होय.”

(Money in what the law has proclaimed as money “ – Prof. Knapp)

प्रो. हॉट्टे यांच्या मते, “मुद्रा म्हणजे कर्जाची परतफेड करण्यासाठी कायद्याचे पाठबळ असलेले साधन होय.

(Money as the means exhibited by laws for the payment of debt-“ – r.j. hawtrey

पैशाची उत्पत्ती ;मअवसनजपवद वडवदमलद्ध.

मुद्रेच्या शोधसंबंधी दोन सिद्धांत मांडले जातात.

१. मुद्रेचा आकस्मिक जन्मसिद्धांत –

या सिद्धांतानुसार मुद्रेचा शोध मानवाने न लावता योगायोगाने मुद्रा त्यास उपलब्ध झाली असे मानले जाते. विनिमयाचे क्षेत्र व्यापक झाल्यावर वस्तूविनिमयातील अडचणी वाढल्या व एका विशिष्ट वस्तूला विनिमय

माध्यम म्हणून स्विकारले गेले. पुढे अधिक चांगली वस्तू उपलब्ध झाल्यावर तिलाच मुद्रा म्हणून स्विकारले गेले. अशा रितीने मुद्रा आपोआप अस्तित्वात आली. असा हा मुद्रेचा आकस्मिक जन्म सिद्धांत सांगतो.

२. मुद्रेचा विकासाचा सिद्धांत –

वस्तूविनिमयातील अडचणींचे निराकरण करण्याच्या दृष्टिने मुद्रेचा विकास होत गेला हे हया सिद्धांताचे प्रतिपादन आहे. अँडम स्मिथ च्या विचारानुसार विशेषीकरणासोबत मुद्रा उदयास आली. कोलबर्नने सूचित केल्याप्रमाणे मुद्राउत्पत्तीबाबत निश्चितपणे कोणतेही मत देता येणार नाही. त्यामुळे मुद्रेचा शोध कसा व केव्हा लागला हे नेमके सांगणे कठीण आहे. ज्या कालखंडाचा लिखित इतिहास उपलब्ध नाही. त्याही काळात मुद्रा अस्तित्वात असल्याचे दिसून येते. मुद्रेचा विकास भिन्न मानवसंस्कृतीमध्ये स्वतंत्ररित्या झालेला दिसून येतो.

मुद्रेच्या विकासाचा इतिहास विचारात घेतला तर पुढील चार अवस्थांमधून मुद्रेचा विकास टप्प्याटप्प्याने झालेला दिसून येतो.

१. वस्तू मुद्रा (Commodity Money) –

मुद्रेचा प्रारंभ वस्तुमुद्रेनेचा झाला. शिकारी अवस्थेत पशूंची हाडे, केस इ. पशुपालन अवस्थेत निरनिराळे पशू, कृषी अवस्थेत धान्य हे मुद्रास्वरूप म्हणून वापरले जावू लागले. गरज व परिस्थितीनुसार इतरही वस्तूंचा उपयोग मुद्रा म्हणून केला गेला. हया मुद्रेत एकजिन्सीपणाचा आभाव, त्यामुळे मुल्यनिश्चितीमध्ये अडचण येत होती. विविध क्षेत्रात विभिन्न वस्तूंचा मुद्रा म्हणून वापर केला जाई. त्यामुळे क्षेत्रांमधील परस्परविनिमयही कठीण जात होता.

२. धातु मुद्रा (Metalic Money) &

या प्रकारात मुद्रेच्या स्वरूपात तांबे, लोखंड, सोनेव चांदी इ. धातूंचे तुकडे मुद्रा म्हणून उपयोगात आणले गेले. धातूंच्या तुलनेत सोने, चांदी यांचा वापर यांचा वापर अधिक कालपर्यंत झाला. पुढे बनावट मुद्रा हाताळण्यासाठी शिक्के असलेली नाणी अस्तित्वात आली. पण पुढे धातूमुद्राही व्यापारासाठी गैरसोयीची वाटू लागली.

धातूमुद्रेत अडचणी दूर करण्यासाठी निश्चित वजनाचे व शुद्धतेचे धातुचे तुकडे मुद्रांकित करण्यात येवू लागले. या नाण्याच्या एका बाजूवर राजाचा ठसा तर दुसऱ्या बाजूवर त्या नाण्याचे मुल्य कोरण्यात येत असे. त्या नाण्यांच्या वजनांबाबत तत्कालीन राजे हमी घेत असत. भारतात चौथ्या शतकाच्या आधीपासूनच धातूंची नाणी प्रचारात होती. धातूंच्या नाण्यांमध्ये टिकाउपणा असल्याने मुल्य संग्रह करता येऊ लागला. नाण्यांची वाहतूक सुलभ झाली. त्यामुळे विनिमय माध्यमासाठी धातूंची नाणी स्विकार्य ठरू लागली.

कालांतराने धातूनाण्यांसंबंधीही समस्या निर्माण झाल्या. उदा. मोठ्या प्रमाणावरील व्यवहारांसाठी धातूंच्या नाण्याची मोजणी करणे, वाहतूक करणे, मौल्यवान धातू नाण्यांची सुरक्षितता, धातूंची झीज इ. ह्या सर्व समस्या दूर करण्यासाठी मानवाने धातूंच्या नाण्यांसोबत पत्रमुद्रेचा वापर सुरू केला. धातूंची नाणी आजही अस्तित्वात आहे परंतू त्याचबरोबर आर्थिक व्यवहारात सुलभता आणण्यासाठी पत्रमुद्रा अस्तित्वात आली.

३. पत्रमुद्रा किंवा कागदी मुद्रा (Papar Currency)

धातूंच्या नाण्यांनंतर कागदी चलन अस्तित्वात आले. व्यापाऱ्यांना दूरवर मुद्रेऐवजी प्रतिनिधिक प्रमाणपत्र नेणे सोईचे वाटू लागले. याच प्रमाणपत्रांचाच पुढे मुद्रा म्हणून वापर होऊ लागला. कागदी मुद्रेचा वापर सर्वप्रथम चीन या देशात करण्यात आला. अधिकोष देखील अशी प्रमाणपत्रे देऊ लागली व त्याचा व

त्याचा उपयोग मुद्राच्या स्वरूपात केला जाऊ लागला. वर्तमानकाळात पत्रमुद्रा निर्गमित करण्याचा अधिकार देशातील केंद्रीय अधिकोषाला देण्यात आलेला आहे. सध्या सर्वत्र पत्रमुद्राच अस्तित्वात असल्याचे दिसून येते. आणि नाणी केवळ सहाय्यक मुद्रा म्हणून चलनात आहेत.

४. प्रत्यय मुद्रा – प्रत्यय मुद्रा हे मुद्रेचे विकसित रूप आहे. अधिकोषाचा विकास झालेल्या प्रगत राष्ट्रांमध्ये अधिकोषाच्या मार्फत देणी फेडण्याची पद्धती अस्तित्वात आली. ह्या अधिकोष निर्मित पैशालाच 'प्रत्यय मुद्रा' असे म्हणतात. या प्रत्यय मुद्रा अंतर्गत धनादेश, हुंडी, विनिमय विपत्र, मागणी पत्र, वचनपत्र आणि कोषागार पत्रांचा समावेश होतो.

५. प्लॅस्टिक मुद्रा (Plastic Money)

वर्तमानस्थितीत धातूची नाणी व पत्रमुद्रेसोबत प्रत्यय मुद्रेचा वापर मोठ्या प्रमाणात करण्यात येत आहे. परंतू जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत याचे स्वरूप अधिक व्यापक झाले आहे. जागतिकीकरणामुळे देशविदेशातला व्यवहार व व्यापार वाढला आहे. प्लॅस्टिक चा शोध विकसित झाल्यामुळे तसेच इलेक्ट्रॉनिक्सच्या प्रगत तंत्रज्ञानामुळे क्रेडीट कार्ड हे प्लॅस्टिकचे असे कार्ड आहे की ज्याच्या साहाय्याने दूरदूरच्या ठिकाणाहून मोठमोठ्या रकमांचे व्यवहार सहजपणे करता येऊ लागले. धनादेशाचा सुधारित प्रकार म्हणून क्रेडीट कार्डचा आज मोठ्या प्रमाणावर वापर सर्वत्र सुरू झाला आहे.

अशा प्रकारे मुद्राचा इतिहास म्हणजे मानवी संस्कृतीचाच इतिहास होय. आपले विनिमय अधिकाधिक सुलभ व्हावेत या दृष्टिने मानवाने सातत्यने मुद्राचा विकास घडवून आणलेला आहे.

मुद्रेची कार्ये (Functionsof Money)

प्रत्यक्षात मुद्रा अनेक कार्ये करित असते. या कार्यांचे तीन प्रकारात वर्गीकरण केल्या जाते.

- अ. मुख्य किंवा प्राथमिक कार्ये
- ब. साहाय्यक किंवा दुय्यम कार्ये
- क. आकस्मिक कार्ये
- ड. इतर कार्ये

अ. मुख्य किंवा प्राथमिक कार्ये (Primary Functions)

मुद्रेची कार्ये ही मुलभूत वा आवश्यक स्वरूपाची मानली आहेत. कारण ही कार्ये मुद्रेकडून तिच्या कोणत्याही स्वरूपात प्रत्ये देशात, सर्व काळात व स्थितीत पार पाडलेली दिसून येतात. ही कार्ये दोन प्रकारची आहेत.

१. विनिमय माध्यम (Medium of Exchange)

हे मुद्रेचे मुलभूत कार्ये होय. विनिमयाचे कार्य सुलभ होण्यासाठी एखाद्या मध्यस्थ वस्तूची आवश्यकता निर्माण होते. हे माध्यम मुद्रा पुरविते. मुद्रेच्या विनिमय माध्यमाच्या कार्यामुळे दुहेरी संयोग घडून येण्याची आवश्यकता निर्माण होत नाही. वस्तूचा विनिमय प्रत्यक्षपणे न होता मुद्रेच्या मध्यस्थीने होत असतो. मुद्रेचा विनिमय माध्यम म्हणून उपयोग होत असल्यामुळे विनिमयाचे वस्तूची विक्री व वस्तूची खरेदी असे दोन भाग पडतात व विनिमयाचे क्षेत्र व्यापक होते. मुद्रेमध्ये सामान्य क्रयशक्ती असल्यामुळे मुद्रेचे कार्य अधिक व्यापक होते. मुद्रेच्या मोबदल्यात आपल्याला हवी असलेली कोणतीही वस्तू कितीही मात्रेत कोणत्याही ठिकाणी व कधीही प्राप्त करता येते.

२. मुल्यमापन (Measure of Value)

विविध वस्तू व सेवा या सर्वांचेच मुल्य मुद्रेतच मोजले जाते व त्यावर विनिमयाचे प्रमाण निश्चित होते. सर्वच वस्तूंचे मुल्य मुद्रा या एकाच गोष्टीत व्यक्त झाल्यामुळे विनिमय सुलभ रितीने पार पडतो. याउलट, वस्तूविनिमयात ज्या व्यक्तीजवळ जी वस्तू आहे त्या वस्तूच्या भाषेत सर्व विनिमय याचे दर निश्चित करावे लागतात व त्यात शक्ती व वेळेचा अपव्यव होतो. या अडचणी

टाळून मुद्रेद्वारा विनिमय सहज सुलभ पार पडतो. वस्तूचे वा सेवेचे आर्थिक मुल्य मुद्रेत व्यक्त करणे म्हणजे त्या वस्तूची वा सेवेची किंमत व्यक्त करणेच होय. वस्तूमधील प्रत्येक गुणाचे मापन करण्यासाठी एक वैशिष्ट्यपूर्ण माप अस्तित्वात आले आहे. उदा. वस्तूची लांबी मोजण्यासाठी मीटर हे माप आहे. वजन मोजण्यासाठी किलोग्रॅम हे आहे. त्याप्रमाणे वस्तूचे मुल्य मोजण्यासाठी मुद्रा हे माप आहे. म्हणजेच मुद्रेमध्ये वस्तूचे हे मुल्य मोजण्यात येते. वस्तूविनिमय पद्धतीत वस्तूचा विनिमय वस्तूची परस्पर देवाणघेवाण करून पुर्ण होत असे. परंतू त्यासाठी प्रत्येक वस्तूची किंमत दुसऱ्या प्रत्येक वस्तूबरोबर ठरवावी लागत असे. अर्थात यात शक्ती व वेळेचा अपव्यय होतो. परंतू मुद्रेच्या अविष्कारामुळे प्रत्येक वस्तूची किंमत मुद्रेमध्ये व्यक्त केलेली असल्यामुळे मुल्यमापनाचे कार्य सोपे व सुलभ झाले आहे. ज्या मापदंडाच्या साहाय्याने वस्तूमधील गुणांचे मापन करावयाचे असते तो मापदंड स्थिर असणे आवश्यक आहे. परंतू मुद्रेचे स्वतःचे मुल्य नेहतीकरिता स्थिर नसल्यामुळे मुद्रा अचूक मुल्यमापनाचे कार्य करू शकत नाही. मुद्रेच्या मुल्यांमध्ये कितीतरी उच्चावचने घडत आलेली आहेत. तरीही सापेक्षतः मुद्रा हे मुल्यमापनाचे एक उत्कृष्ट साधन आहे असे म्हणता येते.

ब. सहाय्यक किंवा दुय्यम कार्ये (Secondary Functions)

मुद्रेची सहाय्यक कार्ये ही मुद्रेच्या प्राथमिक कार्यमुमधूनच निर्माण होतात. समाजाचा जसजसा विकास होत जातो. तसतशी ही कार्ये महत्वाची ठरतात. मुद्रेची दुय्यम किंवा सहाय्यक कार्ये खालीलप्रमाणे आहेत –

१. मुल्यसंचयाचे कार्ये (Store of Value)

मुल्यसंचयाचे कार्य म्हणजे वर्तमान काळातील संपत्ती आणि खरेदीशक्ती भविष्यकाळासाठी साठवून ठेवण्याचे कार्य होय. वस्तूविनिमय पद्धतीत मुल्याच्या संग्रह करणे अत्यंत कठिण कार्य होते. कारण कोणत्या व किती वस्तूची बचत करावयाची याचा निर्णय घेणे कठिण होते. परंतू मुद्रेद्वारा मुल्यसंचयाचे कार्य

अगदी सुलभ झाले. अल्प जागेत सोयीस्कररीत्या मुद्रा सुरक्षित ठेवता येते व त्यावर व्याज देखील मिळविता येते. आर्थिक विकासासाठी अधिक भांडवलसंचय आवश्यक असतो. रोखता आणि मुल्यस्थिरता हे गुण इतर वस्तूच्या मानाने मुद्रेमध्ये अधिक प्रमाण आहेत, म्हणून लोक मुल्यसंग्रहासाठी इतर वस्तूपेक्षा मुद्रा अधिक पसंत करतात. मुल्यसंग्रहाच्या कार्यात मुल्य किंवा क्रयशक्ती साठवून ठेवण्यात येते.

मुद्रेचे विनिमय माध्यमाचे कार्य आणि मुल्य संग्रहाचे कार्य परस्पर विरोधी आहे. मुद्रेचा उपयोग विनियमासाठी होत असेल तर तिच्यामध्ये मुल्याचे संग्रह होणार नाही. वर्तमानकाळात वस्तूच्या देवघेवसाठी माध्यम म्हणून मुद्रेचे कार्य म्हणजे विनिमय माध्यमाचे कार्य होय आणि जेव्हा भविष्यकाळातील विनिमय माध्यमाचे कार्य करण्यासाठी मुद्रा संग्रहीत केली जाते. तेव्हा ते मुद्रेचे मुल्यसंग्रहाचे कार्य होते.

परंपरागत अर्थशास्त्रज्ञांनी केवळ मुद्रेच्या विनिमय माध्यमाचाच विचार केला होता. परंतु आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांनी मुद्रेच्या विनिमय माध्यमापेक्षा मुल्यसंग्रहाच्या कार्याला अधिक महत्वाचे स्थान दिले आहे. मुद्रेच्या मुल्यसंग्रहाच्या कार्यामुळेच मुद्रेचे स्वरूप गतिशिल झाले आहे. आणि वर्तमानकाळात व भविष्यकाळात यातील दुवा या नात्याने मुद्रेचे महत्त्व वाढीस लागले आहे.

बचत खात्यातील रकमा, सरकारी कर्ज रोखे, ट्रेजरी बिल, कंपन्याचे शेअर्स, दागदागिणे आणि अन्य वास्तव संपत्तीचा सर्वांकडून मुल्यसंचयाचे कार्य केले जाते. यापैकी प्रत्येकात कमी अधिक रोखता असल्याचे आढळून येते. त्या दृष्टीने पाहता पैशामध्ये सर्वाधिक रोखता म्हणजेच रूपांतर सुलभता आहे. पैशाखेरीज अन्य प्रकारच्या भविष्यकाळातील मुल्यबाबतच्या अनिश्चिततेमुळे, मुल्यसंचयाचे साधन म्हणून अन्य प्रकारापेक्षा लोक पैसा अधिक प्रसंत करतात. पैशाच्या या मुल्यसंचयाच्या कार्यामुळे वर्तमानकाळ व भविष्यकाळ

यातील दुवा जोडण्याचे कार्य पैशाकडून केले जाते यातच पैशाचे महत्व सामावले आहे असे केन्सने म्हटले आहे.

२. विलंबित देणी फेडण्याचे कार्य— (Defeend Payment)

पैसा दे हिशेबाचे परिमाण असल्याने भविष्यकाळातील देण्याघेण्याचे व्यवहार पूर्ण करण्याचे साधन म्हणून पैशाचा वापर करणे सहज शक्य होते. अंतर्गत व बाह्य ऋण व त्यावरील व्याज मुद्रेद्वारा निश्चित केले जाते. अशा प्रकारच्या व्याहारात मुद्र अधिक उपयुक्त वाटते. कारण मुद्रेचे मुल्य वस्तू मुल्याच्या तुलनेत स्थिर असते. तसेच मुद्रा टिकाऊ व स्विकारार्ह असते. मात्र हया कार्याच्या संदर्भात मुद्रामुल्याच्या स्थिरतेची अडचण निर्माण होते. उदा. पत्रमुद्रांच्या प्रसारानंतर मुद्रामुल्याचे स्थैर्य कमी होत गेले. त्यामुळे कधी ऋणको तर कधी धनकोला नुकसान सहन करावे लागते. तरी देखील भविष्यकाळातील देण्यांची परतफेड करण्यासाठी मुद्रेइतके दुसरे योग्य साधन उपलब्ध नाही.

३. मुल्य हस्तांतरणाचे कार्य (Transfer of Value)

आधुनिक काळात विनिमयाचे क्षेत्र व्यापक झाले आहे मुद्रेमध्ये वयीयता असल्यामुळे मुद्रची क्रयशक्ती म्हणजेच मुद्रामुल्याचे हस्तांतरण सहजरित्या होवू शकते. मुद्रेच्या या कार्यामुळे आर्थिक जिवनातील गतिशिलता वाढीस लागली आणि आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियांना प्रोत्साहन मिळाले आहे.

वाहतूक आणि दळणवळणाच्या साधनात झालेल्या क्रांतीमुळे एका ठिकाणाहून दुयच्या ठिकाणी पैशाच्या खरेदीशक्तीच्या हस्तांतरणाचे पैशाचे महत्व वाढले आहे.

क. आकस्मिक किंवा प्रासंगिक कार्ये (Contingent Function)

ज्या देशाचा पुरेसा विकास झालेला आहे अशा प्रगत देशात मुद्रेला ही कार्येही करावी लागतात. ही कार्ये पुढीलप्रमाणे —

१. प्रत्ययाचा आधार (Basis for Credit)

आधुनिक अर्थव्यवस्थेत पैसा हा पतनिर्मितीच्या प्रक्रियेत मुळ आधार आहे. प्रत्ययनिर्मिती मुद्रेवरच अवलंबून असते. धनादेश, विपत्रे, हुंड्या यासारख्या प्रत्यय पत्रांचा विस्तृत प्रमाणात वापर होवू लागला आहे. व अधिकांशांकडून मोठ्या प्रमाणावर प्रत्यय निर्मिती होत आहे. अधिकांशांना हे सर्व व्यावहार त्यांच्याजवळ रोखमुद्रा ठेव म्हणून जमा झाल्यामुळेच करणे शक्य होते. थोडक्यात, प्रत्ययनिर्मितीचा मुख्य आधार मुद्रा हाच आहे हे स्पष्ट होते.

२. राष्ट्रीय उत्पन्नाचे वाटप (Distribution of Income)

देशातील लोकांना त्यांचे उत्पन्न पैशात मिळते. उत्पादन प्रक्रियेत ज्या घटकांनी भाग घेतला असेल, त्या घटकांना त्यांचा कार्याचा मुद्रेत मोबदला द्यावा लागतो. प्रत्येक घटकाला त्याच्या सीमांत उत्पादकतेनुसार मोबदला देण्यात देत असल्यामुळे सीमांत उत्पादकतेचे अचूक मोजमाप व्हावे लागते. मुद्रेच्या उपयोगामुळे प्रत्येकाची सीमांत उत्पादकता मोजणे व त्यानुसार त्यांना मोबदला देणे शक्य झाले आहे.

३. अधिकतम उपयोगिता व अधिकतम उत्पादकता

उपभोगात अधिकतम समाधान व कार्यक्षम उत्पादन साध्य होण्यासाठी मुद्रा उपयुक्त आहे. मुद्रेच्या वापरामुळे मनुष्य आपल्या गरजेच्या वस्तूवर अशाप्रकारे खर्च करतो की, सर्व वस्तूंद्वारे प्राप्त होणारी सीमांत उपयोगिता समान असते. या समासीमांत उपयोगिता नियमामुळे त्याचे समाधान अर्थातच महत्तम होते. उत्पादनाच्या क्षेत्रात मुद्रेमुळे सर्व उत्पादन साधनांची सीमांत उत्पादकता समान करून कार्यक्षम उत्पादन साध्य करता येते.

४. धनाला व भांडवलाला सामान्य रूप देणे (Money gives General Value to wealth and Capital)

पैशाच्या उपयोगामुळे सर्व प्रकारचे धन व भांडवल अधिक उपयुक्त झाले आहे. धन किंवा भांडवल पैशाच्या रूपात ठेवल्यास त्याची रोखता व गतिशिलता वाढते त्यामुळे योग्य वेळी योग्य ठिकाणी योग्य कार्याकरिता त्याचा उपयोग होवू लागला. परिणामस्वरूप धनाची व भांडवलाची एकूण उपयोगिता व उत्पादकता मोठ्या प्रमाणात वाढते.

ड. मुद्रेची कार्ये (Other Functions of Money)

वरील कार्याव्यतिरिक्त मुद्रेच्या आणखी कार्यांचा उल्लेख केला जातो ही कार्ये कार्यातूनच निर्माण होतात.

1- शोधन क्षमतेसाठी सहाय्यक (Easy Payment)

जर एखाद्या संस्थेला आपल्या कर्जाची परतफेड करता आली नाही तर त्या संस्थेचे दिवाळे निघते. जर एखादी संस्था भविष्यात कर्जाचे परतफेड करण्याचे वचन देत असेल तर त्या संस्थेला मुद्रेच्या साहाय्याने कर्जाची परतफेड करावी लागते. यासाठी प्रत्येक व्यक्ती किंवा संस्थेला आपल्याजवळ रोख रक्कम ठेवावी लागते.

२. भांडवलाच्या तरलतेत वाढ (Increase An Liquidity)

केन्सच्या मते, भांडवलास तरलता प्राप्त करून देणे हे मुद्रेचे महत्वाचे कार्य आहे. भांडवल मुद्रा स्वरूपात ठेवण्याचे त्यांच्या मते तीन हेतू आहेत. व्यवहार हेतू, तरतूद हेतू, आणि परिकल्पन हेतू. मुद्रेच्या स्वरूपातील भांडवल ह्या तीनपैकी कोणत्याही एका हेतूच्या पूर्तीकरिता वापरले जाते.

3- निर्णयक्षमता (Decision Capacity)

मुद्रेमुळे व्यक्तीला निर्णयक्षमता प्राप्त होते. मुद्रेमुळे व्यक्तीची क्रयशक्ती वाढते. या क्रयशक्तीचा उपयोग व्यक्ती आपल्या सोयीनुसार करतो. मुद्रे मुळे क्रयशक्ती असणाऱ्या व्यक्तीला योग्य वेळी योग्य निर्णय घेता येतो.

४. व्यवसाय, व्यापार विकास — पैशाच्या वापरामुळे व्यवसाय, उद्योग, व्यापार, वाणिज्य यांचा मौठया प्रमाणावर विकासा झालेला आहे. त्यामुळे विनिमय व्यवहार, उत्पादनावरील विशेषिकरणाच्या विस्ताराला चालना मिळाली आहे. वरील सर्व कार्यांकरून हे स्पष्ट होते की, ज्याप्रमाणे प्राणवायूशिवाय व्यक्तीला जीवन जगता येत नाही त्याचप्रमाणे मुद्रेशिवाय संपुर्ण समाजाला जीवन जगता येत नाही.

मुद्रेचे महत्व (Importance of Money)

मानवी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रामध्ये मुद्रेला अनन्यसाधारण महत्व आहे. केवळ आर्थिक क्षेत्रातच मुद्रेला महत्वाचे स्थान नसून सामाजिक, राजकीय, आंतरराष्ट्रीय, युद्ध, विज्ञान इ. क्षेत्रातही मुद्रेला अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. मुद्रेचे महत्व जाणून घेण्यासाठी परंपरागत अर्थशास्त्रज्ञ व आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञ यांचे विचार अबदी भिन्न आहेत हे जाणून घेणे आवश्यक आहे.

मुद्रेविषयी परंपरागत दृष्टिकोण —

परंपरागत अर्थशास्त्रज्ञांनी मुद्रेला अत्यंत गौण स्थान दिले आहे. त्यांच्या मते मुद्रा हा अर्थव्यवस्थेतील निष्प्रभावी घटक आहे. जे. एस. मिल या प्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञाने असे मत व्यक्त केले आहे की, मुद्राविरहित अर्थव्यवस्था आणि मुद्राप्रधान अर्थव्यवस्था यामध्ये फारसा फरक नाही. मुद्रा जरी विनिमयाचे कार्य करित असली तरी ते शेवटी वस्तूचाच विनिमय ठरतो. आपल्याला विनिमय माध्यमासाठी मुद्रेची आवश्यकता भासते. वस्तूतः आपल्याला मुद्रा आवश्यक मुद्रा आवश्यक नसून वस्तूची गरज असते.

परंपरागत अर्थशास्त्रांच्या मते, मुद्रेचा अर्थव्यवस्थेवर कोणताच प्रभाव पडत नाही. उत्पादन, विनिमय, उपभोग, वितरण ह्या आर्थिक क्रिया जशा वस्तू विनिमय पद्धतीमध्ये चालतात तशाच मौद्रीक अर्थव्यवस्थेतदेखील चालतात. मुद्रेच्या अस्तित्वामुळे आर्थिक क्रिया वृद्धिंगत होत नाही. मुद्रा ही पडीत जमिन किंवा

रस्ता याप्रमाणे असते. त्यांच्या मते, मुद्रा एखाद्या पडद्याप्रमाणे आहे की ज्याच्या आत सर्व आर्थिक क्रिया दडलेल्या असतात. एवढेच नाही तर ते म्हणतात, मुद्रा हे आवरण आहे की ज्यामध्ये वस्तू आपल्यापर्यंत येतात.

परंपरागत अर्थशास्त्रज्ञांनी मुद्रेला नगण्या स्थान दिले आहे. याचे प्रमुख कारण म्हणजे त्यांनी आपले विचार मांडताना आपल्याला सोयीस्कर अशी गृहिते घेवून विचार मांडले होते.

मुद्रेविषयी आधुनिक दृष्टिकोण –

परंपरागत अर्थशास्त्रज्ञांनी मांडलेली गृहिते आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांनी अमान्य केली आहे. आधुनिक अर्थशास्त्रीय विचाराची सुरुवात 'मुद्रा हा सक्रीय घटक असून अर्थव्यवस्थेत अस्थैर्य निर्माण करणारा आहे. यापासून आधुनिक मुद्रासिद्धांताची सुरुवात झाली आहे. आणि याचे श्रेय प्रामुख्याने लॉर्ड केन्स यांना जाते.

आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते, मुद्रा ही केवळ विनिमय माध्यमाचे कार्य करीत नाही तर आर्थिक क्रियांवर आपल्या निरनिराळ्या क्षमतद्वार परिणाम करीत असते. अल्पकाळात मुद्रा हा घटक अत्यंत महत्वाच व प्रभावी ठरतो. यामुळे आर्थिक क्रिया वाढतात किंवा कमी होतात. मुद्रा व मौद्रीक धारेण यामुळे उत्पादन, उपभोग, वाटणी आणि रोजगार यावर परिणाम होतो. मुद्रा परिमाणातील वाढीमुळे रोजगारीत व उत्पादनात वाढ होते. त्यामुळे उत्पादक साधनांच्या मोबदल्यात वाढ होते. परिणामतः प्रभावी मागणी व उपभोग वाढतो. अशा महत्वाच्या असतात. मुद्रा हे महत्वाचे सामाजिक साधन आहे. यामुळे आर्थिक हित प्राप्त होते. मुद्रेशिवाय आधुनिक अर्थव्यवस्थेचे अनेक व्यवहार खुंटीत होतात.

आर्थिक क्षेत्रात मुद्रेचे महत्व –

आर्थिक क्षेत्रात मुद्रेला फार महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. कोणताही आर्थिक व्यवहार मुद्रेशिवाय पूर्ण होण शक्य नाही. डॉ. मार्शल म्हणतात की, “

अर्थशास्त्र हे पैशाभोवती गुंतलेले आहे.” अर्थशास्त्राचे अध्ययन सुक्ष्म व्हावे यासाठी उपभोग, उत्पादन, विनिमय, वाटणी, राजस्व, असे विभाग पाडण्यात येतात. या प्रत्येक विभागात मुद्रेचे महत्वाचे स्थान आहे.

अ. उपभोगाच्या क्षेत्रात मुद्रेमुळे विनिमय सुकर झाला व त्यामुळे उपभोक्त्याला उपलब्ध होणा—या वस्तू व त्यांच्या प्रमाणात वाढ झाली. उपभोक्त्यांच्या गरजेनुसार उत्पादनास वळण दिले जाते. मुद्रेच्या मदतीने उपभोक्ता आपले स्वातंत्र्य अबाधित ठेवू शकतो. आपल्या गरजेच्या वस्तू ज्याला प्राप्त झाल्यानंतरच तो पैसा खर्च करतो. उपभोक्ता आपल्या खर्चातून महत्तम समाधान मिळवितो.

ब. उत्पादनाच्या क्षेत्रात — उत्पादनाबाबतचे निर्णय आर्थिक हिशेबावर अवलंबून असतात. व हे हिशेब मुद्रेच्या आधारेच होतात. मुद्रा भांडवलाचे तरल रूप असल्यामुळे भांडवलाची गतिक्षमता व उत्पादकता वाढते....

आर्थिक प्रगतीचा आधार असलेली श्रमविभागणी व विशेषीकरण मुद्रेमुळेच शक्य असते. उत्पादनासाठी मुद्रेच्या द्वारा विविध उत्पादन घटकांचा संयोग शक्य होतो. बचत व गुंतवणूक मुद्रेमुळेच शक्य होते व त्याच आधारावर भांडवल निर्मिती होते.

क. विनिमयाच्या क्षेत्रात— विनिमयाच्या अडचणीमुळेच मुद्रेचा अविष्कार झाला आहे. वस्तूविनिमयातील अडचणींमुळे विनिमयाचे कार्य अत्यंत कठिण झाले होते. परंतू मुद्रेच्या मध्यस्थीमुळे या सर्व अडचणी दूर झाल्या आहेत. मुद्रेच्या उपयोगामुळे व्यापाराला उत्तेजन मिळाले आहे. आज व्यापार विशिष्ट क्षेत्रांपुरता मर्यादित राहिला नसून त्याचे क्षेत्र आंतरराष्ट्रीय झाले आहे. त्यामुळे राष्ट्रांमध्ये मैत्री भावना निर्माण होत आहे. मुद्रा किंमत यंत्रणेचा मुख्य आधार आहे. याच किंमतयंत्रणेवर सर्व आर्थिक निर्णय अवलंबून असतात.

ड. वितरणाच्या क्षेत्रात— उत्पादनाकरिता लागणाऱ्या विविध उत्पादन घटकांचे मोबदले देणे मुद्रेमुळेच शक्य झाले आहे. खंड, मजूरी, व्याज, व नफा मुद्रेमध्येच ठरविल्या जावून मुद्रेलाच दिला जातो. मुद्रेमुळेच एकूण उत्पादनातून प्रत्येक घटकाचा मोबदला ठरविणे शक्य झाले आहे.

इ. राजस्वाच्या क्षेत्रात — आधुनिक शासन व्यवस्थेत सामाजिक कल्याण व न्याय या दृष्टीने राजस्वाचे महत्वपूर्ण स्थान आहे. राज्यातील उत्पन्नाचे महत्वाचे स्रोत म्हणजे कर व ऋण होय. ही दोन्हीही मुद्रेच्या रूपात प्राप्त केली जातात. तसेच राज्याचा खर्च देखील मुद्रेच्या स्वरूपात निर्धारित केला जातो. मुद्रेशिवाय अंदाजपत्रकाची आखणी व त्यानुसार उत्पन्न व खर्च यांचा मेळ घालता येत नाही.

मुद्रेद्वारा सर्व आर्थिक वस्तू आर्थिक व्यवहार यांचे मापन केले जाऊ शकते. त्यामुळेच कोणत्याही देशाच्या आर्थिक प्रगतीचेही मापन मुद्रेद्वारा सरळ होवू शकते.

राजकीय क्षेत्रात मुद्रेचे महत्व —

आज प्रत्येक सरकार कल्याणकारी राज्याच्या स्थापनेसाठी प्रयत्नशील आहे. कल्याणकारी राज्याच्या स्थापनेकरिता पैसा हे साधन आवश्यक आहे. भांडवलाच्या अभावी सरकार आपल्या योजना पूर्ण करू शकत नाही. सरकारी खर्चासाठी लोकांना कर द्यावा लागतो. त्यामुळे ते राजकीय व्यवस्थापनास अधिक लक्ष देवू लागले. त्यामुळे राजकीय स्वातंत्र्याच्या शक्तींची जोपासना होवू लागली. विस्तृत व्यापारामुळे लोकांचे संपर्क वाढून राष्ट्रीय एकता प्रस्थापित होण्यास मदत झाली आहे.

सामाजिक क्षेत्रात मुद्रेचे महत्व —

सामाजिक विकासामध्ये मुद्रेचा फार महत्वपूर्ण स्थान असते. मुद्रेद्वारे सामाजिक कल्याणाचे मापन होवू शकते. तसेच मुद्रा म्हणजे आर्थिक कल्याणाच्या

वृद्धीसाठी उपलब्ध असलेले एक सामाजिक साधन आहे. सामाजिक स्वातंत्र्याच्या दृष्टीने मुद्रा सहाय्यभूत ठरली आहे. मुद्राविहीन अर्थव्यवस्थेत मजूराला व शेतक—याला मुजरी वस्तूच्या रूपात दिली जात होती. त्यामुळे त्यांच्यावर अन्याय होत असे. परंतू मुद्रेच्या आगमनामुळे त्यांना योग्य मोबदला होवू लागला. समाजाचा विकास घडवून आणण्याकरिता मोठ्या प्रमाणावर समाजिक सेवा प्रदान करणे आवश्यक झाले आहे. विकासाच्या मताप्रमाणे, “विनिमयाचे माध्यम या मुद्रेच्या उपयोगामुळे सामाजिक सुधारणांवर फार मोठा प्रभाव पडला आहे.”

इतर क्षेत्रात मुद्रेचे महत्व —

मानवी गुणांचे मुल्यमापनही मुद्रेतच होते. कलाकार, गायक व लेखक यांना देखील आपल्या कलेचे मुद्रेतच उत्पन्न प्राप्त होते. अन्य पुरस्कारही मुद्रेच्या रूपातच मिळतात. दान, धर्म पूजा, दक्षिणा यामध्येही मुद्रेचे महत्व दिसून येते. समाजामध्ये एखाद्या व्यक्तीला मिळणारा सामाजिक मान त्याच्याजवळील संपत्तीवर अवलंबून असतो. डेव्हेनपोर्ट च्या मते, “संपूर्ण राजकीय प्रश्न, गुंतागुंतीच्या सामाजिक समस्या आणि आंतरराष्ट्रीय समस्या मुद्रवरच अवलंबून आहेत म्हणूनच मुद्रेशिवाय आर्थिक वनाची कल्पनाही करता येणे शक्य नाही.

विविध अर्थव्यवस्थांमधील मुद्रेचे महत्व (Significance of Money in Various Economy)

प्रत्येक प्रकारच्या अर्थव्यवस्थेत मुद्रेचे निश्चित स्थान महत्व असल्याचे दिसून येते. भांडवलशाही, समाजवादी किंवा नियोजित अर्थव्यवस्था असो, मुद्रेच्या अनुपस्थितीत कोणतीही अर्थव्यवस्था कार्य करू शकत नाही.

अ. भांडवलशाही अर्थव्यवस्था (Capitalist Economy)

मुद्रा भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत मुद्रेला फार महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत

उत्पादकाचे निर्णय वस्तूच्या किंमतीवर अवलंबून असतात. ज्या वस्तूला लोक अधिक किंमत देण्यास तयार असतात. त्या वस्तूच्या उत्पादनात उत्पादकाला जास्त नफा मिळत असतो. उत्पादकांचे आणि उपभोक्त्यांचे निर्णय वस्तूच्या किंमतीवर निर्भर असतात आणि ही किंमत मुद्रेमध्येच व्यक्त केली जाते.

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत उपभोक्त सार्वभौम असतो. उपभोक्ता आपल्या आवडीनिवडीनुसार वस्तूंचा उपभोग घेतो. मुद्रेममुळेच उपभोक्त्यांना आपली मागणी व्यक्त करणे शक्य होते. उत्पादनाचे घटक विभिन्न उद्योगांमध्ये अशाप्रकारे वितरीत होतात याचे उत्तर देखील किंमतयंत्रणेवर आधारित आहे. ज्या वस्तूची किंमत जास्त असेल त्या वस्तूच्या उत्पादनात उत्पादकाला जास्त नफा मिळेल. यामुळे भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत जीवनावश्यक वस्तूंच्या उत्पादनापेक्षा विलासी व चैनीच्या वस्तूंचे व उत्पादन अधिक होत असते कारण नफा जास्त असतो.

प्रत्यक्ष हा भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचा आधारस्तंभ आहे. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचा विकास हा प्रत्यय सुविधांवर अवलंबून असतो.

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत बचत गुंतवणुकीचे निर्णय किंमत यंत्रणेवर आधारीत असतात आणि मुद्रेची किंमत व्याजदरांनी व्यक्त होते. व्याजदर व बचत हयामध्ये सामान्यपणे समसंबंध असतो तर व्याजदर व गुंतवणूक यात सामान्यपणे व्यस्त संबंध असतो.

थोडक्यात, भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत मुद्रेला अनन्यसाधारण महत्व आहे. मुद्रेशिवाय भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचा विकास अशक्य आहे. म्हणूनच भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत मुद्रामालक आहे असे म्हटल्या जाते.

समाजवादी अर्थव्यवस्था (Socialist Economy)

समाजवादी अर्थव्यवस्था ही नियंत्रित अर्थव्यवस्था होय. उत्पन्नाचे स्मान वितरण हे समाजवादी अर्थव्यवस्थेचे महत्वाचे उद्दिष्ट आहे. समाजवादी अर्थव्यवस्थेत उपभोक्त्याचे उत्पन्न मर्यादित असते.

या अर्थव्यवस्थेत उत्पादन व उपभोग निश्चित केलेल्या उद्दिष्टानुसार होत असतात. उत्पादक उपभोक्ते यांचे स्वातंत्र्य अगदी मर्यादित असते. कोणत्या वस्तूचे व किती उत्पादन करावे हे शासनाद्वारे ठरविले जाते. समाजवादी अर्थव्यवस्थेत उत्पादन व उपभोग यावर मर्यादा व नियंत्रण असल्यामुळे विनिमयाचे व्यवहार मर्यादीत होतात.

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत सर्व आर्थिक क्रियांचे संचालन शासनाद्वारे केले जात असल्यामुळे समाजवादी अर्थव्यवस्थेत मुद्रेला मुळीच स्थान नसते. असे मत अनेक समाजवाद्यांनी मांडले आहे.

कोणत्याही अर्थव्यवस्था मुल्ययंत्रणेशिवाय कार्य करू शकत नाही. समाजवादी अर्थव्यवस्था असली तरी अशा अर्थव्यवस्थेत मुल्ययंत्रणा ही आहेच व त्यामुळे अशाही अर्थव्यवस्थेत मुद्रेला महत्व आहे. कारण आर्थिक व्यवहारांचे मापन केल्या जाते.

कोणत्याही अर्थव्यवस्थेत मुल्यमापन आणि विनिमय माध्यम ही मुद्रेची कार्ये महत्वाची ठरतात. आर्थिक साधनांच्या युक्त उपयोगासाठी साधनाच्या अग्रक्रम ठरवून उत्पादनात उपयोग केला जातो. यासाठी मुद्रा उपयुक्त ठरते. कारण उत्पादक घटकांची किंमत मुद्रेतच ठरते.

प्रा. लर्नर यांच्या मते, “कोणत्याही प्रकारच्या किल्ष्ट अर्थव्यवस्थेसाठी मुल्ययंत्रणेशिवाय पुरेशा कुशलतेने कार्य करणे शक्य होत नाही. ” म्हणजेच जरी समाजवादी अर्थव्यवस्थेत मुद्रेचे कार्य मर्यादित असते, मुद्रा ही उत्पादन, उपभोग आणि वितरणाच्या रचनेत बदल करू शकत नाही, तरी अशा

अर्थव्यवस्थेत मुल्ययंत्रणा ही आहेच व त्यामुळे अशाही अर्थव्यवस्थेत मुद्रेला महत्व मिळणे स्वाभाविक आहे.

नियोजित अर्थव्यवस्था (Palland Economy)

आधुनिक काळात अनेक मागासलेल्या राष्ट्रांनी देशाचा जलद गतीने विकास व्हावा याकरिता नियोजनाच्या मार्गाच्या अवलंब केला आहे. यात केंद्रीय सत्ता देशाच्या विकासाकरीता योजना तयार करते आणि योजनाबद्ध रीतीने देशाचा विकास केला जातो. ह्या योजना पूर्ण करण्यासाठी भांडवलाची म्हणजेच मुद्रेची आवश्यकता असते. भांडवलाअभावी ह्या योजना पूर्ण केल्या जावू शकत नाहीत. त्यासाठी लोकांकडून कर घेवून देशातून विदेशातून कर्ज घेवून भांडवल प्राप्त केले जाते. त्याचप्रमाणे तुटीचे अर्थप्रबंध केले जाते. तुटीचे अर्थप्रबंधात सरकार मोठ्या प्रमाणावर अपरिवर्तनीय मुद्रा निर्गमित करते. अशा रीतीने उपलब्ध सर्व मार्गांनी सरकारला प्राप्त होणारे भांडवल मुद्रेच्या स्वरूपात मिळत असते.

नियोजनाचे उद्दिष्ट केवळ उत्पादना पुरतेच मर्यादीत नसून देशात कल्याणकारी राज्याची निर्मिती करणे हे देखील असते. त्यासाठी देशातील जनतेला विविध सोयी—सवलती उपलब्ध करून दिल्या जातात. सामाजिक सेवा विस्तृत प्रमाणावर प्रदान करणे हेही सरकारचे कर्तव्य समजले जाते. ह्या सर्व सोयीसवलती उपलब्ध करून देण्यासाठी भांडवलाची म्हणजेच मुद्रेची आवश्यकता आर्थिक नियोजनासाठी यंत्रसामुग्रीची व आयात करावी लागते त्याकरिता मुद्रेची आवश्यकता असते.

थोडक्यात नियोजित अर्थव्यवस्थेत आर्थिक नियोजनाची, देशाची औद्योगिकीकरण, अविकसित प्रदेशांचा विकास, पूर्ण रोजगार, अधिक सुरक्षितता, युद्धाची तयारी, संपत्तीचे समान वितरण, कल्याणकारी राज्याची स्थापना अशी विविध उद्दिष्टे असतात आणि ही पूर्ण करण्यासाठी भांडवलाची म्हणजेच मुद्रेची मोठ्या

प्रमाणात गरज असते. म्हणजेच नियोजित अर्थव्यवस्थेतही मुद्रेला महत्वाचे स्थान आहे.

मुद्रेचे दोष

मुद्रा जरी अर्थव्यवस्थेत महत्वाची कार्ये करित असली तरी मुद्रा पुर्णतः निर्दोष नाही. मुद्रेची काही आर्थिक व सामाजिक दोष आढळून येतात.

आर्थिक दोष (Economics)

१. मुद्रेतून प्रत्यय निर्मिती होते. श्रीमंत व्यापाऱ्यांना उद्योजकता ही प्रत्यय मुद्रा त्याच्या व्यवसायात वाढ करण्यासाठी वापरता येते. त्यामुळे भांडवलाचे केंद्रीकरण होवून श्रीमंत अधिक श्रीमंत बनतात व त्यामुळे विषमता निर्माण होते.
२. मुद्रेमुळे कर्जव्यवहार निश्चितपणे सोपे झाले आहे. परंतू या सहजतेमुळे अतिरिक्त भांडवलीकरण व अतिरिक्त उत्पादन या दोन समस्या निर्माण झाल्या आहेत.
३. मुद्रामुल्य सारखे बदलत असते. मोठ्या प्रमाणावर पत्रमुद्रेचा प्रसार हे मुद्रामुल्याच्या —हासाचे प्रमुख कारण होय. ज्यादा पत्रमुद्रेमुळे अर्थव्यवस्थेत स्फीती निर्माण होते. त्याचा उपभोक्त्यांना त्रास होतो.
४. आवश्यकतेपेक्षा कमी पत्रमुद्रेमुळे विस्फीती निर्माण होते. कमी होणाऱ्या किंमतीचा उत्पादकांना त्रास होतो.
५. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचा अविभाज्य घटक असलेली व्यापारचक्रे मुद्रेमुळेच निर्माण होतात. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेत अस्थैर्य निर्माण होते.
६. काही उद्योगांमध्ये आवश्यकतेपेक्षा जास्त भांडवल गुंतवि जावून अतिरिक्त उत्पादन होत राहते. अशा उत्पादनामुळे आर्थिक प्रगतिला पगतिकुल ठरणारी अनिश्चितता व अस्थैर्य असूनही क्रयशक्ती नसते. अशा परिस्थितीत मुद्रा अर्थहीन ठरते.

जेव्हा मुद्रा नियंत्रणाबाहेर जाते तेव्हा ती संपुर्ण अर्थव्यवस्थेलाच घातक ठरते. मुद्रा मागणी पेक्षा जास्त होतो तेव्हा त्याचे भयंकर परिणाम दिसू लागतात.

सामाजिक दोष (Social)

मुद्रा ही सामाजिक समस्यांचे मुळ असल्याचे आढळते.

१. मुद्रेमुळे भ्रष्टाचार, चोरी व गुन्हेगारी यात वाढ झालेली दिसून येते.
२. मुद्रेमुळे लोभीपणा व मालकी हक्काची भावना वाढीस लागली आहे.
३. मुद्रेमुळे इतरांचे शोषण करण्याची प्रवृत्ती बळावत चालली आहे.

मुद्रा हे साधन न राहता साध्य बनल्यामुळे अनेक समस्या निर्माण होत आहेत. मुद्रेच्या अधिकाधिक दोषांचे निर्मूलन करणे हाच योग्य मार्ग आहे. मुद्रेचा नियंत्रित वापर केला गेला तर ती निश्चितच वरदान आहे. कारण मुद्रेचे लाभ तिच्या दोषांपेक्षा निःसंशयपणे अधिक आहे. त्यामुळे मुद्रा ही मानवजातीस अतिशय उपयुक्त आहे.

अपेक्षित प्रश्न

दिर्घोत्तरी प्रश्न

१. मुद्रा म्हणजे काय ? मुद्रेची कार्ये स्पष्ट करा.
२. मुद्रा म्हणजे काय ? मुद्रेच्या उत्क्रांतीच्या अवस्था सांगा.
३. मुद्रा म्हणजे काय ? मुद्रेचे महत्व विशद करा.

लघुत्तरी प्रश्न

१. मुद्रेची प्राथमिक कार्ये स्पष्ट करा.
२. मुद्रेच्या उत्क्रांतीच्या अवस्था सांगा.
३. मुद्रेची सहाय्यक कार्ये स्पष्ट करा.
४. मुद्रेची आकस्मिक कार्ये सांगा
५. भांडवलवादी अर्थव्यवस्थेतील मुद्रेचे महत्व सांगा
६. समाजवादी अर्थव्यवस्थेतील मुद्रेचे महत्व सांगा.

७. मुद्रेचे दोष सांगा.